

Térképek a török elleni védelem szolgálatában

Pálffy Géza: *Európa védelmében.
Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyar-
országi határvidékén a 16–17. században.*

Pápa, 2000. 162 old.

(2. bővített és javított kiadás)

A mohácsi csatát követően a Magyar Királyság kettészakadása, majd 15 évvel később, Buda eleste után I. Ferdinánd és tanácsadói végleg felismerték, hogy a Habsburg örökös tartományok országait, a Német-római Birodalmat és a megmaradó magyar királysági területeket csak egyetlen módon óvhatják meg a török meg-megújuló támadásaival szemben, ha felelevenítik a két jelentős késő középkori magyar uralkodó – Luxemburgi Zsigmond és Hunyadi Mátyás – balkáni politikáját, s a maradék Magyarországot megerősítve a Duna-medencében egy ütközőállamot hoznak létre. A bécsi hadvezetésnek, majd az 1556-ban felállított, a magyarországi védelem, illetve török politika irányításával megbízott új kormány szervnek – az Udvari Haditanácsnak – több komoly hiányossággal, kihívással is szembe kellett néznie. Urrá kellett lenni a finanszírozási gondokon, illetve a helytartók és a Magyarországra küldött királyi főhadparancsnokok között dúló hatásköri küzdelmeken. A bécsi politikai és katonai vezetés számára ezen túl az egyik legnagyobb nehézséget az itteni földrajzi-természeti viszonyok és a helyismeret teljes hiánya okozta. Az oszmánok és a Szapolyaiak ellen indított hadjáratok sikeres végrehajtásához, valamint a domborzati és vízhálózati adottságokat és lehetőségeket maximálisan figyelembevevő új védelmi hálózat kiépítéséhez, annak hatékony működtetéséhez elengedhetetlenek voltak a hadi eseményeket és a végvárrendszer szervezetét bemutató mappák.

A bécsi hadvezetés tanácsadóinak zöme az 1580-as évekig a magyarországi földrajzi, katonai-stratégiai viszonyokról csak meglehetősen általános információkkal rendelkezhetett, hiszen a Magyar Királyságot ábrázoló, a 16. században nyomtatásban kiadott térképek készítőinek zöme sohasem járt itt, csak szolgálai lemásolta a már megjelent kartákat. Pálffy Géza két olyan térképet emelt ki a Magyarországról készült térképek közül, amelyeket hadászati szempontból használhatónak tekinthetett az Udvari Haditanács. Elsőként a magyar és az európai kartográfia-történet szempontjából is jelentősnek számító, 1528-ban Ingolstadtban Johannes Cuspinianus által napvilágot látott Lázár secretárius térképet, amit a 16. században javított és bővített kiadásban többször újranyomtattak. Stratégiai szempontból hasonlóan fontosnak tekinthető a szintén Lázár térképén alapuló, de azt jelentősen átdolgozó Wolfgang Lazius császári házi orvos és történész 1556-ban tíz lapon kiadott Magyarország kartája, amelyet már jelmagyarázattal is elláttak.

A Habsburg katonai vezetés a 16. század közepétől eleinte a helyi viszonyokat jól ismerő magyar főkapitányok és tanácsosok, majd osztrák főtisztek, biztosok, valamint itáliai hadépítésszek bevonásával felmérések tucatjait végeztette el a határvédelmi rendszer kiépítéséhez, majd át- és újjászervezéséhez. Valószínű, hogy a bejárásokról készítették vázlatrajzokat vagy mappákat, ám ezek idáig még nem kerültek elő, vagy örökre elvesztek. Ugyanerre a sorsra jutott a Hans Ungnad királyi főhadparancsnok megbízásából Pietro Ferabosco tábori festő és későbbi várépítész által megszerkesztett a horvát-szlavón területek várainak övezetéről szerkesztett térképe is, amelynek elkészültét egy korabeli beadvány vitathatatlanul tanúsítja. Pálffy Géza könyvében mindazokat a fellelhető végvárvonal-térké-

peket (Grenzfestunglinienkarte) az érdeklődők elé próbálja tárni, amelyek a Haditanács munkáját, döntéseit megszabhatták, befolyásolhatták és segíthették.

Az első ismert kéziratos végvárvas-térképet devecseri Choron János készítette a közvetlenül Bécset védelmező győri főkapitányság területéről 1563 tájékán. Az általános szokástól eltérően délkeleti tájolású vármappa középpontjában a végvidéki harcokban több érdemet is szerzett dunántúli nagyúr birtokainak központja és kedvelt tartózkodási helye, a Devecser várkastélyva található. A térképhez utólag a Balatontól délre elhelyezkedő legfontosabb erősségek vázlatát is hozzácsatolták. Choron mappájának katonai szempontból legfőbb értékét az adta, hogy mérföldre pontosan megadta az egyes keresztény és török várak közötti távolságot. Értékéből – mint ahogy a szerző kiemeli – mit sem von le az a tény, hogy mind vízrajzi, mind pedig domborzati ábrázolásai primitívnek tekinthetők.

Szintén elsősorban katonai célból készültek Nicolo Angielini itáliai várépítész nyomtatott kéziratos térképei a horvát-szlavón, dunántúli, bányavidéki és felső-magyarországi határvédelmi rendszerről 1564 és 1566 között. Choron rajzával összevetve a várfundáló mester mappái, melyeket személyes felmérései, bejárásai, szemléi alapján állított össze, már sokkal szebb kivitelben, díszítésekkel ellátva szerkesztette meg. Angielini tevékenysége azonban nem csupán a végvárvas-térképek megrajzolására korlátozódott, hiszen szemléi alkalmával több váralaprajzot, illetve egy egylapos Magyarország, valamint egy Csallóköz térképet is készített.

A megfogvatkozott területű Magyar Királyság, illetve az örökös tartományok védelmeinek elégtelensége arra készítette a Habsburg uralkodókat, hogy a határvédelmi rendszer kiépítésének és fenntartásának finanszírozásához a Német-római Birodalom rendjeitől kérjenek segítséget. Az uralkodó a császári előterjesztésekben (propozíciókban) igen részletes és szemléletes képet igyekezett festeni az itteni harcokról a magyarországi állapotokat elsősorban csak különböző híradásokból ismerő birodalmi ne-

mesek és küldöttek anyagi és katonai segélyének elnyerése érdekében. Ilyen megfontolásból készülhetett az a magyar végvárvas-térkép, amelyet II. Miksa az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlésen összegyűlt rendek elé terjesztett. A mappa elkészültéről azonban – sajnos – csak a birodalmi gyűlés iratanyagának utalásaiból vannak ismereteink.

Kalandos utat járt be az a térkép, amelyet a szerző a Haus-, Hof- und Staatsarchiv török vonatkozású nagy gyűjteményéből (Turcica) „emelt ki”. A Kanizsa környéki védelmi rendszert bemutató és eredetileg török nyelvű mappát Kara Üveysz budai beglerbég 1580. május végi leváltása előtt küldte a Portára. A pontos, de primitív ábrázolású kartát feltételezhetően a szigetvári vagy valamelyik más dél-dunántúli szandzsákbég állította össze határmenti kémtevékenység alapján, de az sem kizárt, hogy az Andreas Kielman kanizsai főkapitány környezetében szolgáló beépített ember információi vagy rajzai alapján készült. A katonai szempontból roppant értékes „zsákmányról” azonban Joachin von Sinzendorf állandó portai Habsburg-követ (1578–1581) megszerzett egy olasz nyelvű másolatot, s ezt eljuttatta az Udvari Haditanácshoz.

A Stájerország védőbástyájaként számon tartott Muraköz védelme hatalmas gondot okozott a 16. században a kanizsai végeket irányító főtiszteknek és a Muraközt birtokló Zrínyi család tagjainak. 1582-ben Zrínyi György végvidéki főkapitány azzal a kérelemmel fordult a bécsi hadvezetéshez, hogy a Mura jobb partján elhelyezkedő őrházak védelmére állandó őrséget – 800 lovast és 1000 gyalogost – rendeljenek. Beadványához egy sematikus, ám katonai szempontból igen értékes északi tájolású kéziratos térkép-vázlatot is mellékel, amely szemléletesen mutatta be a Haditanács tagjainak a Kanizsa és Varasd között fekvő strázsaházak rendszerét. A szerző felhívja a figyelmet két hasonló mappára is: 1641-ben Zrínyi Miklós horvát bán, a költő és hadvezér, – nagyapjához hasonlóan – a Muraköz megerősítését szorgalmazó kérvényéhez egy őrház-térkép-vázlatot is csatolt. Három évtizeddel később pedig Giovanni Giuseppe

Spalla császári hadmérnök készített részletes térképet erről a vidékről.

Az 1570-es évek második felében a boszniai törökök megszegve a drinápolyi béke pontjait több horvátországi végvárt is elfoglaltak, ezzel súlyos sebet ejtve a Sziszek és Bihács közötti védelmi rendszeren, és állandó rabló portyákkal fenyegették nemcsak a horvát, hanem a stájer, karintiai és a krajnai területeket is. A belső-ausztriai tartományokat irányító Károly főherceg a császárnak írt 1587. január 17-én kelt jelentésében részletesen is kitért ezen áldatlan állapot elemzésére. Leveléhez az Unabál partjától a Kulpáig terjedő vidék török és keresztény várairól külön végvárval-térképet is mellékelte, amely azonban sajnos nem maradt az utókorra.

Kanizsa 1600. évi török kézre kerülése súlyos probléma elé állította mind az Udvari és a Belső-Ausztriai Haditanácsot, mind pedig a környék stájer, horvát-szlavón és magyar birtokosait. A helyzet komolyságát mi sem bizonyítja jobban, minthogy már ez év novemberében elkezdődtek a tárgyalások egy a kanizsai végeket pótló végvidék felállításáról. Ezen disputákra készült 1600 végén Batthyány Ferenc javaslatára az a térkép, amely ehhez a területhez csatolt Rába és Dráva közötti vidéket is bemutatja. Bár a mappa ábrázolása kezdetlegesnek nevezhető, céljának azonban tökéletesen megfelelt. Pálffy Géza még három – sajnos csak forrásutalásokból ismert – ugyanezt a vidéket ábrázoló térképet is megemlíti. 1601-ben készült az a mappa, amelyet Gottfried Freiherr von Stadl – a Belső-Ausztriai Haditanács későbbi elnöke – magához vett. 1604-ben a stájer rendek elrendelték, hogy pénztárosuk annak a festőnek, aki megfestette a Kanizsával szembeni végvidék térképét, fizessen ki 8 forintot. 1609. február 19-én pedig Francesco de Couriers császári hadmérnök és várépítész kölcsönzött ki egy mappát e vidék végházainak rendszeréről az Udvari Haditanács térképgyűjteményéből.

A 17. században az európai nagyhatalmak állandó hadseregeinek megszületése minőségi változást hozott a haditérképészetben is, hiszen a nagy létszámú és naponta katonai akciókba bocsátkozó csapa-

tokat irányító hadvezetések a megfelelő stratégia és taktika kidolgozásához már igen pontos mappákat igényeltek. Ezek megszerkesztéséhez azonban kellő tapasztalattal és ismerettel rendelkező hadmérnök, illetve haditérképész munkáját kellett igénybe venni. A magyarországi végvidékről az új igényeknek megfelelő végvárrendszer-térképeket Martin Stier hadmérnök 1657 és 1661 között készített. A stájer és a Kanizsával szemben felállított végekről 1657-ben készített, I. Lipót császárnak dedikált mappáját, melynek 1660. évi kiadásához a báni és a horvát-tengermelléki végvidékről készített térképeit is hozzácsatolták, várszemléinek mérései alapján állította össze. Egy évvel később pedig Stier 12 lapon megjelenítette a teljes magyarországi végvárrendszert ábrázoló kéziratos térképét, amelyhez valószínűleg saját ismeretein felül korábbi térképkészítők munkáit is felhasználta. 1664-ben a császár hozzájárult a díszes és katonai szempontból igen értékes mappa kinyomtatásához, amelyet húsz évvel később Martin Endter mű- és könyvkereskedő – a visszafoglaló háborúk közepette felismerve a pontos magyarországi karták utáni nagy keresletet – újra megjelentetett Nürnbergben.

A magyar és horvát végvárrendszer-térképészetben jelentős fordulatot hozott a felszabadító háborút lezáró 1699. évi karlócai békeszerződés, amelynek értelmében a Habsburg és az Oszmán Birodalom határát már helységről-helysére haladva jelölték ki. Mint ahogy az ellenséges végvárak által megszabott határsávot felváltotta a mai értelemben vett határvonal, ennek megfelelően a végvárrendszert ábrázoló mappák helyett a térképészek és hadmérnökök – kiknek feladatuk erre az időre már fokozatosan önálló hivatássá vált – már határtérképeket készítettek.

Pálffy Géza könyvében külön fejezetet szentelt Giovanni Jacobo Gasparini kéziratos térképének, amely a magyarországi határvédelmi rendszerről készült. A kanizsai, a győri és az alsó-magyarországi végvidéki főkapitányságok várait bemutató mappa keletkezését a szerző levéltári források, valamint a kartán található jelölések alapján 1594-re datálta. Külön részfejezet foglal-ko-

zik az itáliai hadiépítész életútjával, melyről ez idáig csak töredékadatokkal rendelkezett a történettudomány. Gasparini 1580 júniusától hosszú ideig Korponán szolgált, két évvel később a bányavidéki főkapitányság építési főfelügyelője, 1583–1584-ben pedig korponai építőmesterként tűnik fel az egykorú iratokban. 1589-ben érhetette el karrierje csúcsát, amikor az Udvari Haditanács a főkapitányság székhelyévé kijelölt Érsekújvár építészévé nevezte ki. Gasparini munkája Nicolo Angielini és Martin Stier végvárvonaltérképei mellett a korszakból eddig ismert egyik legszebb kivitelezésű, színes, kéziratosa mappa, amelyet Pálffy a kötet egyik mellékleteként faksimilében is közölt, s az olvasó könnyebb tájékozódása érdekében összeállította az ábrázolt várak és helységek betűrendes mutatóját is.

A könyv jelentőségét – hiánypótló jellege, valamint a téma érdekessége mellett – az adja, hogy az olvasó betekintést nyer abba folyamatba – egy bizonyos látószögön keresztül –, amely meghatározta, meghatározhatta a bécsi katonai, illetve politikai vezetés döntéseit a magyarországi határvédelmi rendszer kiépítésével kapcsolatban. Hiszen ezek a kéziratosa vagy nyomtatott mappák az Udvari Haditanács tagjainak mindennapos munkájában elengedhetetlenek számítottak mind az Adriai tengertől Erdélyig elterülő frontvonal áttekintése, mind pedig a személyes helyismeret hiánya miatt. A könyv értékét tovább emeli a mellékletben található kilenc térképmásolat, valamint a német és angol nyelvű rezümé.

Bagi Zoltán